

ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА ФІЗИЧНИХ ОСІБ ЯК ІНСТИТУТ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Публікація присвячена інституту особистих немайнових прав фізичної особи, який займає в цивільному праві України важливе місце як в законодавчому, так і в доктринальному аспектах.

Ключові слова: інститут особистих немайнових прав фізичної особи; особисті немайнові права; цивільне право.

Публикация посвящена институту личных неимущественных прав физического лица, который занимает в гражданском праве Украины важное место как в законодательном, так и в доктринальном аспектах.

Ключевые слова: институт личных неимущественных прав физического лица; личные неимущественные права; гражданское право.

The article scrutinizes the institute of personal non-property rights of a physical person, which occupies an important role in civil Ukrainian law both in legislative and doctrinal aspects.

Keywords: the institute of personal non-property rights of a physical person; personal non-property rights; civil law.

Актуальність представленої публікації полягає у важливості інституту особистих немайнових прав фізичних осіб в цивільному праві, особливо на сучасному етапі розвитку громадянського суспільства в Україні. Дослідження змісту і складових цього інституту проводиться на сторінках правових видань України і в дисертаційних дослідженнях.

Перш за все, звертає на себе увагу те, що, оскільки особисті немайнові права мають абсолютний характер, цей інститут розміщено серед інститутів інших абсолютних прав – права власності, речових прав та права інтелектуальної власності. Крім того, логіка законодавця ґрунтується на переконанні в тому, що соціальна значущість особистих немайнових прав значно вища, ніж прав, які існують у матеріальній сфері суспільства і які є, перш за все, конституційними правами, духовною основою суспільства і виступають передумовою забезпечення свободи власності, свободи договору, свободи підприємництва тощо. Та обставина, що особисті немайнові права передують речовим, зобов'язальним правам, зумовило також перегляд на сучасному рівні самого поняття цивільних відносин та цивільного права.

Мету закону у розробці загальних положень про особисті немайнові права у главі 20 ЦК України слід розуміти як необхідність встановити норми загального характеру, що застосовуються до всіх без винятку особистих немайнових прав, а також як новий етап у забезпеченні всебічного розвитку особистості, охороні її життя, свободи, честі, гідності та особистої недоторканності. Тільки за такого підходу людина в жодному разі не буде розглядатися лише як засіб для досягнення цілей.

У повній відповідності з Конституцією України, яка змінила саме розуміння прав людини як таких, що отримуються нею від держави на концепцію прав людини, які пов'язані із самим фактом її існування, тобто відносяться до основних її властивостей, ч. 1 ст. 269 ЦК України вказує на те, що особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від народження або за законом.

Слід зазначити, що особисті немайнові відносини виникають з приводу особистих немайнових благ, які охороняються цивільним законодавством, а саме: здоров'я, життя; честі, гідності і ділової репутації; ім'я (найменування); авторства; свободи літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а також інших благ, які охороняються цивільним законодавством (ст. 201 ЦК України).

Що стосується особистих немайнових прав, то вони належать усім без винятку фізичним особам незалежно від віку, дієздатності, інших обставин, зокрема від того, де та у зв'язку з якими подіями життя вони перебувають. Як відомо, положення про рівність конституційних прав усіх громадян закріплено у ст. 24 Конституції України. Однак теоретичні підходи до приналежності особистих немайнових прав усім без винятку фізичним осо-

бам і рівність обсягу цих прав повинні бути втілені в повсякденне життя, набути свого реального змісту.

Абсолютний характер особистих прав відрізняє їх від майнових, які в своїй переважній більшості відносні. У даному разі конкретному носієві абсолютного права протистойть невизначена кількість осіб, які повинні поважати його право і не порушувати його. Крім того, суб'єкти можуть користуватися ними без спеціального дозволу. Межі користування цими правами можуть встановлюватися лише законом.

Основна частина особистих немайнових прав фізичної особи виникає у зв'язку з народженням, тобто вони є природними правами людини. Для інших моментів виникнення не має точної фіксації і пов'язується з різними обставинами, які зумовлюються рядом чинників. Тому момент виникнення особистих немайнових прав визначається як специфічний, а у ст. 269 ЦК України визначено дві підстави виникнення особистих немайнових прав – народження людини і припис закону.

Визнання Конституцією України та ЦК України природних прав людини стало підставою для корекції поняття цивільної правоздатності, саме як природної здатності мати цивільні права і обов'язки. Це дає підстави для визначення елементів структури цивільного стану особи: природна здатність особи мати цивільні права і обов'язки, юридична можливість мати ці права та обов'язки, фактична можливість стати учасником цивільних правовідносин і реальне володіння цивільними правами та обов'язками.

Особисті немайнові права фізичної особи не мають економічного (або майнового) змісту, мають єдину не-економічну природу і утворюються у духовній сфері життя суспільства. Відсутність економічного змісту впливає, перш за все, із самої їх назви, як немайнових прав. Між тим, певний зв'язок між майновою сферою і названими правами існує. У цьому можна пересвідчитись, порівнюючи можливості матеріально забезпеченої особи на реалізацію своїх прав, і особи, яка таких можливостей не має. Так, при порушенні особистих немайнових прав особа змушена нести як матеріальні, так і душевні втрати. Це, в свою чергу, має вплив в майбутньому і на її майновий стан. Виходячи із цього, немайнові права слід аналізувати поряд з іншими правами особи, враховуючи те, що вони виступають складовою частиною єдиної системи прав, які підпорядковуються особою відповідно до своїх інтересів і якими вона володіє.

Особливістю особистих немайнових прав є і те, що вони тісно пов'язані з фізичною особою (ч. 3 ст. 269 ЦК України). Фізична особа не може відмовитися від особистих немайнових прав, а також не може бути позбавлена цих прав. Це положення відповідає найважливішим положенням Конституції, які мають вплив на всю сферу прав людини, а саме невідчужуваність і непору-

шність прав і свобод людини (ст. 21), неможливість скасування конституційних прав і свобод (ст. 22).

Невіддільність від особи носія даного нематеріального права індивідуалізує і робить неповторною саму особистість його носія. Особливо слід підкреслити, що особистими немайновими правами фізична особа володіє довічно.

В чинному ЦК України закріплено особисті немайнові права фізичних осіб, визначений їх зміст, гарантії та способи захисту. Закріплення на рівні цивільного кодексу невід'ємних особистих немайнових прав фізичних осіб стало суттєвим внеском у процес поліпшення чинного цивільного законодавства, приведення його у відповідність з міжнародними стандартами.

Відповідно до Конституції України та ст. 270 ЦК України фізична особа має право на життя, право на охорону здоров'я, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на свободу та особисту недоторканність, право на недоторканність особистого і сімейного життя, право на повагу до гідності та честі, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, право на недоторканність житла, право на вільний вибір місця проживання та на свободу пересування, право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості.

Кодексом та іншими законами можуть бути передбачені й інші особисті немайнові права фізичної особи. Так, ч. 3 ст. 270 ЦК України містить важливе уточнення щодо того, що перелік особистих немайнових прав, які встановлені Конституцією України, ЦК України та іншими законами, не є вичерпним. Це положення підтверджується міжнародно-правовими підходами до вирішення даного питання. Таким чином, українське законодавство зорієнтоване не лише на сучасний етап розвитку цивільних відносин, а й на їх розвиток у перспективі.

Можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд (тобто без втручання інших осіб) визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя складає зміст особистого немайнового права (ч. 1 ст. 271 ЦК України).

Позитивний характер особистих немайнових прав впливає з аналізу їх змісту та здійснення. Відправним моментом у з'ясуванні юридичного змісту особистого немайнового правовідношення є визначення суб'єктивного особистого немайнового права управомоченої фізичної особи та кореспондуючого йому суб'єктивного цивільного обов'язку всіх інших осіб. Таким чином, в особистому немайновому правовідношенні приймають участь управомоченим і зобов'язаний суб'єкт.

Специфікою суб'єктивного особистого немайнового права є те, що його реалізація передбачає, у першу чергу, можливість вчинення певних дій самою управомоченою особою. В якості управомоченої особи, згідно з Книгою другою ЦК України виступає фізична особа. Управомоченими в особистих немайнових правовідносинах є повністю дієздатні, неповнолітні (фізичні особи віком від 14 до 18 років) та обмежено дієздатні фізичні особи. Малолітні віком до 14 років та недієздатні особи виступають як носії вказаних прав, але вони не можуть в ряді випадків самостійно здійснювати окремі правомочності. Зобов'язаними особами в абсолютному немайновому правовідношенні виступають всі суб'єкти цивільного права, а у відносному – ті, хто вказаний в такій якості в законі чи договорі. Це, наприклад, такі особи, як лікарі, які зберігають медичну таємницю, працівники банку, які зобов'язані зберігати банківську таємницю за договором банківського вкладу тощо.

Законом встановлюються лише певні межі можливості особи діяти на свій власний розсуд і де вони не заважають здійсненню інтересів інших осіб. Межа су-

б'єктивного права є встановленою мірою поведінки. В цих юридичних межах свободи кожен має можливість діяти на свій власний розсуд. Іноді такі межі встановлюються договором чи правовими актами і містять точну вказівку – що саме дозволено. Це є найбільш характерним для відносних, зокрема договірних відносин. В ряді випадків межі суб'єктивного права визначаються найбільш загальним їх окресленням і уточнюються за допомогою додаткових критеріїв. В таких випадках йдеться найчастіше про абсолютні цивільні права.

Зміст особистого немайнового права не включає, за загальним правилом, здійснення позитивних цивільно-правових дій, окрім ряду винятків, хоча управомочений суб'єкт на свій розсуд використовує належні йому особисті немайнові права. Таким чином, управомочена особа виступає носієм свободи як щодо своїх власних дій, так і свободи від стороннього втручання, а суб'єктивне особисте немайнове цивільне право являє собою право на свободу визначення своєї поведінки в індивідуальній життєдіяльності на власний розсуд, яке включає можливість будь-якого втручання з боку інших осіб, крім випадків, прямо передбачених законом. Однак єдина модель особистого немайнового права не в змозі враховувати особливостей усіх немайнових прав і тому вважається, що вона не потребує конструювання. Суттєве значення в цьому процесі набувають норми моралі. Важливо підкреслити, що кожен випадок можливого втручання у сферу немайнових прав має базуватися на певних підставах.

Фізична особа згідно ч. 1 ст. 272 ЦК України здійснює особисті немайнові права самостійно. Здійснення суб'єктивного немайнового права відбувається найчастіше шляхом пасивного нездійснення юридичних та фактичних дій, які охоплюються можливістю відповідної поведінки. Здійснення немайнового права може полягати і у певних активних діях у тих випадках, коли закон надає можливість скористатися правом. Так, здійснення права фізичної особи на інформацію полягає в тому, що вона може вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію (ст. 302 ЦК України).

Важливо зазначити, що відмова фізичної особи від права, яке їй належить, не тягне за собою припинення цього права, за винятком випадків, передбачених законом. Наприклад, фізична особа не здійснює належне їй право на недоторканність ділової репутації або на недоторканність житла, але це право не припиняється і може бути реалізоване у майбутньому.

Здійснення особистого немайнового права може відбуватися різними способами. Переважна більшість прав здійснюється шляхом багаторазових повторюваних дій. Наприклад, неодноразове використання імені фізичною особою, чи використання права на таємницю кореспонденції, використання права на вільний вибір місця проживання тощо. Ряд особистих немайнових прав реалізується шляхом однієї дії, але залишає можливість змінити своє рішення за відповідних умов. Так, автор вправі використати при опублікуванні твору літератури псевдонім, а при повторному виданні можливо використання справжнього імені.

Більшість немайнових прав здійснюється тільки особисто управомоченою особою, але існують випадки, коли здійснення окремих правомочностей здійснюється представником. Наприклад, опікун недієздатної або малолітньої дитини має право звернутися до суду в інтересах названих осіб з позовом про захист їх честі та гідності.

Свобода фізичних осіб у здійсненні їх прав обмежується певними межами. Розрізняються загальні та конкретні (спеціальні) межі здійснення цивільних прав. Конкретні (спеціальні) межі встановлюються для конк-

ретних цивільних прав і передбачені у спеціальних статтях законодавства або угодах. Існують також загальні межі здійснення суб'єктивних прав. Вони характеризуються тим, що відносяться до всіх суб'єктивних прав і передбачені у нормах – принципах.

Порушення таких загальних меж характеризується інколи як використання недозволених конкретних форм у рамках дозволеного загального типу поведінки. Порушується загальне призначення суб'єктивного права, яке не визначено спеціальною юридичною нормою. Інколи таке порушення носить назву зловживання правом. Межі здійснення цивільного права співпадають з межами цього права. При наявності колізії інтересів суб'єктів немайнових прав суду необхідно обрати компромісне рішення, яке б допускало відповідне обмеження обох конкурентних прав.

Права, які забезпечують фізичне та психічне благополуччя особи, повинні мати пріоритет при здійсненні та захисті у порівнянні з іншими цивільними правами. Фізична особа має право вимагати від посадових і службових осіб вчинення відповідних дій, спрямованих на забезпечення здійснення нею особистих немайнових прав. Таким чином, ЦК України у ст. 273 закріплює обов'язок посадових і службових осіб на вчинення відповідних дій і регулює питання забезпечення здійснення особистих немайнових прав.

Згідно закону, органи державної влади, органи влади Автономної республіки Крим, органи місцевого самоврядування повинні забезпечувати здійснення фізичною особою особистих немайнових прав у межах своїх повноважень. Поновлення порушеного особистого немайнового права у такому разі відбувається за правилами ст. 276 ЦК України. Утримуватися від дій, якими можуть бути порушені особисті немайнові права зобов'язані і юридичні особи, їх працівники, окремі фізичні особи, професійні обов'язки яких стосуються цих прав фізичної особи. Діяльність фізичних та юридичних осіб не може порушувати особисті немайнові права. Фізичні та юридичні особи, права яких порушено, можуть звернутися за їх захистом до суду.

Обмеження особистих немайнових прав фізичної особи, встановлених Конституцією України, можливі лише у випадках, передбачених нею (ч.1 ст. 274 ЦК України). Статті 21 і 24 Конституції України проголошують невідчужуваність, непорушність і рівність прав і свобод людини; неможливість скасування конституцій-

них прав і свобод. Як виключення із цих загальних правил можна розглядати обмеження певних прав для окремих людей, їх об'єднань – і лише за умови необхідності забезпечення національної безпеки, запобігання злочинам, захисту прав інших людей або охорони здоров'я та за наявності умов, спеціально визначених самою Конституцією та законами.

Обмеження особистих немайнових прав фізичної особи, встановлених ЦК України та іншими законами, можливі лише у випадках, передбачених ними. Спільним для них є те, що кожен випадок можливого втручання у сферу особистих немайнових прав має базуватися на певних підставах, а саме: по – перше, сама можливість втручання у сферу особистих немайнових прав, а тим більше їх обмеження, повинна бути передбачена законом, а тих, які встановлені Конституцією України – лише у випадках, передбачених нею; по – друге, особа, що здійснює подібне обмеження повинна мати спеціальні документально підтверджені повноваження; по – третє, особа, вказана у попередньому пункті може здійснювати обмеження особистих немайнових прав лише у своєму, вузько спеціалізованому аспекті.

Деталізуючи і певним чином розширюючи перелік особистих немайнових прав, ЦК України поділяє їх за спрямованістю або цільовим призначенням на дві групи: ті, що забезпечують природне існування фізичної особи і ті, що забезпечують її соціальне буття.

Підсумовуючи, можна зазначити, що інститут особистих немайнових прав фізичної особи в сучасному ЦК України є детально розробленим, його структура і зміст відповідають вимогам світових традицій захисту прав і основних свобод людини, а рівень законодавчої техніки, який використаний для його побудови – високий. Інститут має багаторічні традиції доктринальних розробок і продовжує бути актуальним предметом досліджень в незалежній Україні.

1. Покровский И.А. основные проблемы гражданского права. М.: Статут (в серии "Классика российской цивилистики"), 1998. – 353 с. 2. Маленина М.Н. Защита личных неимущественных прав советских граждан (Пособие для слушателей народных университетов). – М.: Знание, 1991. – 128 с. – С.11. 3. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): Монографія / Відп. ред. Я.М. Шевченко. – Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. – 626 с. – С.258 – 265.

Надійшла до редколегії 22.09.10

М. Краснова, д-р юрид. наук

ЮРИДИЧНІ ЗАСАДИ ДОГОВОРІВ В ЕКОЛОГІЧНОМУ ПРАВІ

У статті розглянуто юридичні засади договорів в екологічному праві.

Ключові слова: договори, договірні екологічні відносини.

В статье рассмотрены юридические основы договоров в экологическом праве.

Ключевые слова: договоры, договорные экологические отношения.

The article describes the legal signs of contracts in ecology law.

Key words: agreements, contract ecology relations.

Сутність суспільних відносин полягає у можливості їх регулювання різними правовими методами, серед яких важливе місце займають методи диспозитивного (заохочувального) характеру, які дозволяють забезпечити реалізацію паритетів учасників таких відносин. Не є виключенням в цій частині й сфера екологічних відносин, які врегульовуються правовими нормами екологічного законодавства і стосуються використання природних ресурсів, охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки. Правові засади договірних відносин у цій сфері започатковані передусім міжнародно-правовими договорами, якими визначені загальні умови викорис-

тання природних ресурсів як загального надбання всього людства, вимоги щодо охорони навколишнього природного середовища як найвищої соціальної цінності та забезпечення екологічної безпеки громадян у такому середовищі, якості та безпека якого мають відповідати встановленим у правових нормах вимогам. В екологічній сфері існує багато міжнародних нормативно-правових актів договірної типу, до яких Україна, як учасник міжнародних відносин, приєдналася [1], та які, відповідно до положень ст. 8 Конституції України, якщо вони належним чином ратифіковані, є частиною національного законодавства.